

Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971. Akadémiai K 221. 1. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 11.)

A történész és művelődéstörténész Tardy Lajos kitűnő tudományos apparátussal felszerelt új könyvét elsősorban irodalomtörténeti nézőpontból vesszük szemügyre. Nemcsak azért, mert ez a megközelítésmód e folyóirat hasábjain természetes, hanem mert Tardy munkája irodalmi adalékokban is gazdag összefoglalás. Vizsgálódásai ugyan — célkitűzéséből következően — irodalomtörténeti szempontokat alig érvényesítenek, a *Régi magyar követjárások Keleten* mégis előlökbe ad szaktudományunkat érintő kérdéseket.

A diplomáciai munkának ma is tartozéka az utazás, korunk diplomatájának mégsem kell utazónak lennie ahhoz, hogy messzire vezérelten elláthassa feladatát. A középkor és a reneszánsz diplomatái ellenben (főleg a távoli keletre elküldöttek) egyszerűen utazók voltak: fizikai megpróbáltatásokat bíró, földrajztudományban is jártas peregrinusok, akik gazdagon felszerelt és jól biztosított *expedíciós kötelékben* tették meg sokszor több évet kitevő útjaikat. Keletre tartó diplomata utazó elképzelhetetlen „egy inggel és egy imádságos könyvvel”, mint akárhány régi magyar egyetemjáró, mert hisz a keleti utazót nem a Lipsius-kodifikálta *individuális* reneszánsz utazási vezérelvek: a *hasznosság* és *gyönyörűség* irányítják, hanem a *küldők* és *fogadók* politikai szándékai, avagy pedig ha fogságban, rabként *kényszerül* valaki nagy utazásra: a sors — persze történelmileg meghatározott — szeszélyei. Az utazásnak — szinte minden utazásnak — ősi értelme és tartozéka a valamilyen formában való *megőrkítés*: a diplomataknál rendszerint a *jelentés*, a *levél*, a *napló*, individuális literátor utazók esetében az *utazási levél*, az *útirajz*. Esztétikailag maradáno minőségek természetesen a keleti diplomata-utazások írásos megőrkítéseiben is jócskán kimutathatók, mint ahogy nyilvánvalóan nem minden individuális nyugati utazás jár együtt maradáno irodalmi megőrkítéssel. A magyar reneszánsz utazási irodalmának összképe (legalábbis a fennmaradt emlékek szerint) mégis azt mutatja: keleti érdekű igazán jelentős útirajzunk — s különösképp magyar nyelvű — nincsen. Eleink reneszánsz célatosságú útjai — főként az egyetemjárás hasznossága jegyében — nyugatra vezettek, a magyar feudális elmaradottsághoz képest nekünk nyugat volt „az egzotikum”. (A tengeri felfedezésekben és a nagyméretű kereskedelmi vállalkozásokban történelmi, földrajzi és gazdasági adottságaikból következően érdekelt nyugati utazók ellenben a tengeren túra és az egzotikus keletre utaztak; a klasszikus nyugat-európai

útirajzok mind tengeren túli vagy keleti színterűek.)

Az itt csak durván körvonalazható fenti jellegzetességeket két okból említettük. Egyrészt, hogy hangsúlyozzuk: keleti vagy nyugati irányultságától függetlenül minden régi utazási irodalmi termékünk a tág fogalmú régi magyar irodalom természetes tartozéka. Nincs tehát igazza a Tardy-könyv tudós kritikusanak, Kemény G. Gábornak, aki azt írta a Népszabadság 1971. december 23-i számában, hogy „A régi magyar utazók... megítélésében azonban az irodalom- vagy tudománytörténeti vonatkozásaik másodlagos. A működésüket, vállalkozásaikat kiváltó és meghatározó elsőrendű ok viszont reális, szükségszerű és jelentős.” Ez a tétel tökéletesen illik analfabéta vagy néma utazókra, valamint süket kísérőikre, akik tehát sem leírni, sem elmondani, sem meghallgatva továbbadni nem tudták úti élményeiket, csődöt mond azonban mindjárt, ha az utazásnak irodalmi értékű kísérőjelensége is volt, vagy ha „az elsőrendű ok” — az utazás diplomáciai indítéka — nem „szükségszerű” és nem „jelentős”, mint pl. az utazóvá csak kényszerűségből lett Huszti György esetében, ki az egyik legérdekesebb keleti útleírását hagyta ránk.

Egyoldalú történeti, művelődéstörténeti vagy irodalomtörténeti kisajátítás és rangsorolás helyett a diplomata-utazó és a diplomata utazási irodalom komplex megítélésére van szükség. Nyilvánvalóan mi sem akarjuk tehát Tardy könyvének anyagát egyszerűen az irodalomtörténetírás számára elperelni: éppen hogy a különbségtétel, az irodalomtörténeti érdekű művek elkülönítése a cél. Annál is inkább szükség van erre, mert a régi magyar utazások és utazási irodalom számontartásában és felmérésében hagyományosan egy mindent összeszó tág művelődéstörténeti felfogás uralkodik. Szokás pl. azzal büszkélkedni, hogy a Magellán-expedíció történetének krónikása Maximilianus *Transsylvania* volt (1522), vagy hogy Stephanus *Budaeus* Parmenius Sir Gilbert Humphrey amerikai útjáról hagyott hátra verses útleírást (1583). Pedig e külszországba szakadt s ottani érdekek szerint asszimilálódott humanistáknak az égvilágon semmi gyakorlatias közük nem volt a magyar műveltséghez, műveik a nemzetközi humanista irodalom áramában keringtek, hazai hatásuk és érdemi ismeretük nem mutatható ki. Vagy kérdés pl., hogy a Tardy könyvében is szereplő, diplomáciatörténeti szempontból valóban elsőrangúan érdekes és útirajznak is figyelemre méltó *Iter Persicum* (1609), Kakas István perzsiai küldetésének Georg Tectander-féle német nyelvű leírása beletartozik-e a magyarországi utazási irodalomba? Szerintünk itt sincs szó semmiféle szerves kötődésről.

Megvallatva most már az „oszmánellenes magyar orientális diplomácia múltjának” Tardy Lajos által felvázolt alapos összefoglalását, az első bennünket érdeklő adatot a 76. lapon találjuk, mely szerint „Pécsváradi Gábort, az első nyomtatásban megjelent szentföldi magyar zarándokbeszámoló szerzőjét, aki 1514-ben járta be a bibliai tájakat, ... csak mint jámbor szentföldi franciskánus útleírót ismerjük, holott ezen túlmenően igen pontos katonai helyzetfelmérést és konkrét javaslatot küldött még hazaérkezése előtt lendvai Bánffy János királyi főasztalnoknak, Szapolyai János későbbi nádornak.” (Vö. még: 84—85, 184, 187.) A *zarándoknapló*, a *szentföldleírás* a keleti utazások kora-középkori eredetű, mind inkább egyedi formákat öltő irodalmi kísérőjelensége, s még magyar nyelvű klasszikus darabja, Kiss István XVIII. század végi *Jeruzsálemi utazása* is sokmindent őriz a műfaj ősi hagyományaiból. Tardynak Pray közléséből kiemelt új adata a keleti utazások motivációinak már jelzett sokrétűségére figyelmeztet: még Pécsváradi sem tiszta típusú zarándokutazó és szentföldleíró, útjának indítékai között a vallásos mellett a politikai-diplomáciai érdek is számon kell tartanunk.

A X. fejezet kimerítően tárgyalja a horvát származású Georgievics Bertalan — Bartholomaeus Georgievich Hungarus vagy Georgius Pannonius — munkásságát. Tardy a „rabszija” fűzőtt, „balsorsverte magyar világjárók” egyikeként, mint útleírót tárgyalja Georgievicset, akinek azonban így egyértelmű besorolása megítélésünk szerint vitatható. Georgievics keleti élményei valóban kalandregénybe illők, ezeket azonban nem összefüggően, hanem különböző műveiben (főleg azok előszavaiban) elszórva adja elő, s ami még fontosabb: nem az útleírás szándékával. (Vö. 98—99.) Georgievics tipikus vándorhumanista, szabadulása után is Németalföld, Lengyelország, Svédország, Itália között cikázik, s bár vannak szép utalásai a töröktől fenyegetett Magyarországra, nincsenek eleven magyarországi kapcsolatai, a keleti világot, a török birodalmat leíró munkái a nemzetközi érdekű államismereti irodalom termékeinek tekinthetők. Diplomáciai szolgálatot nem vállal, nagy keresletnek örvendő művei kiadására van inkább gondja, ügyes gyakorlatias érzékkel használja ki a kelet iránt megnövekvő érdeklődést (pl. „1554-ben Jeruzsálemi zarándokok részére olasz nyelvű kézikönyvet ad ki arab, káldeus és héber szövegekkel”), s gazdag személyes emlékeinek szórványos felbukkanását nem az élménykifejező, sokkal inkább csak a hitelesítő szándék magyarázza.

Tardy Lajossal teljes egyetértésben valódi útleírónak tekintjük viszont Huszti Györgyöt, a XI. fejezet hőstét. „Huszti György útinap-

lója évszázadokon át nem került elő itáliai levéltári rejtkehelyéről, míg a múlt században a zágrábi Tudományos Akadémia eredeti latin nyelvben ki nem adta” — bocsátja előre a szerző már a 95. lapon (hivatkozása számszavú: „Rad. Jug. Akad., Zagreb, 1881. 55. köt.”), s ezt azzal toldhatjuk meg, hogy Istvánffy és Bod Péter Huszti útleírását számon tartó utalásai és a vatikáni kéziratot röviden ismertető Nagy Iván (TT 1857. 242.) híradása után Tardy Lajos az első, aki Huszti-ről alaposabb méltatással szolgál. Huszti-t a Körös megyei Raszinyáról hurcolták a törökök Konstantinápolyba 1532-ben, és változatos kalandok után csak tíz évvel később térhetett vissza Magyarországra. Hol írta, mikor írta művét, milyen filológiai kérdéseket vet fel a kézirat? — ezeket az irodalomtörténeti körülményeket a történész Tardy nem köteles mérlegelni, számára az itinerarium információtérképe a fontos. Mégis nyújt bizonyos fogódzókat, amelyek alapján Huszti György művét joggal tarthatjuk Pécsi Simon elvesztett útirajza korai előzményének. Huszti latin nyelvű munkája egynemű: élményeinek leírása önéletrajzi visszapillantással kezdődik, a pécsi káptalani iskolában szerzett latinus műveltségét tudós hivatkozásokkal igazolja, moralizáló értelmezésekbe bocsátkozik, leírásait elbeszélő kedv és szemléltető erő jellemzi, rendkívül részletesen számol be a szent helyekről (a keleti útleírások hagyományai szerint, feltehetően szentföldleírások ismeretében), legkülönösebb élményét, az egyiptomi piramisok látását és leírását érdekes rajzokkal is szemlélteti. Igaz lehet tehát Tardy feltételezése, hogy munkáját bizonyára tervezte kinyomatni, hisz a régiség irodalmi tudata szerint (Istvánffy, Bod) kéziratosan is számontartott itinerarium volt. Tardy bőségesen idézget Huszti érdekes naplójából (más helyt szemelvényeket is publikált már belőle: Magyar Nemzet, 1967. dec. 23.); tőle, Baranyai Decsi *Hodoeporiconjának* kitűnő fordítójától reméljük a teljes szöveg mielőbbi magyar kiadását.

Érzékletes színekkel festi Tardy Lajos a könyv következő fejezeteiben Verancsics Antal és Zay Ferenc követjárását. Nemcsak a művelődéstörténeti hozadék érdekes (a Verancsics-követség magyar tagjainak fontos szerepe a *Monumentum Ancryanum* felfedezésében és lemásolásában), a szereplők jellemzése is kiváló, már-már novellisztikus: Zay Ferenc, a dunai naszádoshad főkapitánya horgászással tölti szabadidejét, a vérbeli humanista Verancsics ellenben archeológiai és epigráfiai kutatásokba mélyed. E követség útját a hirmes belga Busbecq népszerű leírásaihoz s a német származású és németül naplózó felső-magyarországi Dernschwam rajzokkal is illusztrált feljegyzéseiből ismer-

jük. Verancsics, akinek műve leginkább érdekelhetne bennünket, ugyancsak „vezetett naplót utazásáról — de sajnos éppen az ő kézirata, illetve annak számunkra legértékesebb része veszett el, vagy lappang ma is.” (124. Vö. még: 193.)

Tardy Lajos biztató záradékkal rekeszti be 11 éves kismonográfiáját: „A XVII. századtól a keleti diplomáciai kezdeményezések ritkábbakká válnak, ugyanakkor a más célú utazások száma erősen megnövekszik. E jelenség okainak feltárása, a megváltozott jellegű és jelentőségű utazások ismertetése külön tárgyalást igényel.” Az irodalomtörténezs, az utazási irodalom kutatója e remélhetőleg mielőbb elkészülő második kötetnek örvend majd igazán, mert XVII. század eleji diplomata-útinaplóink (Borsos Tamás, Toldalagi Mihály, Nagy Szabó Ferenc és mások munkái) már a műfaj magyar nyelvűségét jövendőlik.

Kovács Sándor Iván

Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rendezte s a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta: Koczány László. Bukarest, 1972. Kriterion. 494 l.

„Borsos Tamás Bethlen Gábor fejedelem követe volt a fényes Török Portán, tanult, bátor ember. Megírta a maga idejébéli dolgozat, de az írása kevés embereknek forog kezekben.” Bod Péternek köszönhetjük ezt az első jellemzést (*Magyar Athénas*, Szeben 1766, 51) a székely főváros várépítő bírájáról, akit maga a nagy fejedelem is „sokat látott, hallott ember”-nek nevez egy levelében.

Hálásak lehetünk a romániai kiadónak, hogy Borsos Tamás múlt századi folyóiratokban szétszórta megjelent hagyatékát összegyűjtötte, s e fontos kordokumentumokat — a diplomata önéletírását, portai és budai követségeinek naplóját, testamentumát, valamint Egyiptomról szóló beszámolóját — modern kiadásban bocsátotta a kutatók és a nagyközönség elé.

A Bethlen Gábor keleti politikájának tanulmányozásához nélkülözhetetlen forrásanyagot nyújtó életműnek most nem a történeti jelentőségére hívjuk fel a figyelmet, hanem azokra a még alig ismertetett értékeire, amelyek a jelenlegi kiadás tárt csak fel.

Klanczay Tibor tanulmánya óta (*A késő-reneszánsz problémái. Sztóicizmus és manierizmus*) közismert az újsztóicizmus népszerűsége a XVII. század első harmadában. Most újabb adat támasztja ezt alá: Borsos Tamás mindmáig észre nem vett sztóicizmusa, amely a kiadvány gondozója, Koczány László

szerint Alexandriai Philon hatására bontakozott ki. Ha elfogadjuk ezt a feltételezést (NyITudK 1969/1, 66–78.), akkor a sztóicizmus már értékelt közvetítői, Cato és Epiktétosz mellé oda kell állítanunk az i. sz. I. században tevékenykedő hellén-zsidó filozófust is.

Borsos világnézetében a késő reneszánsz ideológiájának hatása a szombatos vallással, s annak vezetőjével, Péchy Simonnal való kapcsolata révén mélyül el, amit legjellemzőbben a kancellárhoz 1619. II. 17-én „forgó nyughatatlanságban” írott — Lipsius ismeretét is valószínűsítő — levele példáz. Ebben Borsos a polgár öntudatával, bölcs tanácsokat adva oktat az uralkodás művészetére. Célja: „a régi békeség megtartása”, továbbá „a keresztényiségnek concordiája és constantiája”. Borsos Tamás sztóicizmusa érdekes árnyalatokkal gazdagítja eddigi ismereteinket a korabeli erdélyi állam- és erkölcsfilozófiáról.

Jóllehet Bod Péter ítélete világosan mutatja, hogy kibontakozó irodalomtörténetírásunk sajátjának tekintette a marosvásárhelyi főbíró munkáit, az utókor mégis inkább a történetírás körébe utalta azokat. Még ha a Borsos sirját felfedező Orbán Balázs túloz is, amikor „nemzeti irodalmunk kiváló terméke”-nek nevezi a második portai naplót, kétségtelen, hogy számos — hol ösztönösen, hol tudatosan alkalmazott — eredeti stílus és nyelvi eszközre figyelhetünk fel e jórészt hivatalos iratokban. Ezek alapot adnak arra, hogy Borsos — Kemény Zsigmond, Móricz, illetve a kései szobrász-utód, Borsos Miklós által is ismert — munkásságát az erdélyi memoáriróadalomhoz tartozónak tekintsük.

„Nagyságod előz segítséggel is volt nekem ennyi számtalan labirintusimba és melankóliámba” — olvassuk 1619. V. 6-i levelében. A labirintus, a hányódó hajó, s a manierizmus egyéb kedvelt metaforái sűrűn bukkannak fel nála. Borsos kapcsolatban állhatott a legutóbb Bán Imre által felvázolt erdélyi manierista körrel (ItK 1970/4. 453.) sőt valószínűnek tartom, hogy Rimay Jánossal is! „Rimai uram felől itt jó emlékezetben vannak” — írja 1619. X. 19-i levelében a költőről, aki néhány hónappal az ő hazatérése után Bethlen követeként ismét Konstantinápolyban időzött. Az autodidakta Borsos műveltsége persze elmarad a Rimay-típusú tudós kortársakétól, s a néhány manierista elem megléte nem elegendő ahhoz, hogy manieristának tekintsük, bár a további kutatások szolgálhatnak még új adatokkal ebben a vonatkozásban.

A naplóíró átdolgozta írásait; s e stilisztikai tudatosság jele lehet az is, hogy a fejedelemhez küldött hivatalos iratokban hemzsegek a latin szavak — nyilván műveltségének fitogtatása céljából —, ám a memoria-